

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی- پژوهشی

سال یازدهم- شماره چهارم- زمستان ۱۳۹۷- شماره پیاپی ۴۲

نگاهی به کارکرد/نقش ساختاری عنوان شعر در شعر معاصر

(با بررسی مقایسه‌ای اشعار فروغ و سپهری)

(ص ۲۱- ۴۰)

ساره تربیت^۱ (نویسنده مسئول)، محمد عنایتی قادیکلایی^۲

تاریخ تحویل مقاله: پاییز ۹۶

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: زمستان ۹۶

چکیده

برخلاف دوره کلاسیک شعر فارسی که انتخاب نام برای شعر، چندان رایج نبوده نامگذاری اشعار در دوره معاصر، از شیوه‌های مورد توجه شاعران و به زبانی بهتر، جزو ملزومات اساسی هر شعر محسوب می‌شود. نامها / عنوانهای شعری-که از برگزیده ترین واژه‌های هر شاعرند-ضمن دارا بودن کارکردهای مختلف زیباشناسی، نقش مهمی در ساختار شعر، ایفا میکنند. و با توجه به اینکه یکی از راههای مهم ارتباط با شعر و درک صحیح از آن، وابسته به شناختی است که از اجزای سازنده آن ایجاد می‌گردد، بررسی و شناخت عنوانهای شعر هر شاعر، اهمیتی ویژه مییابد. در این مقاله، تلاش شد عنوانهای شعر فروغ فرخزاد و سپهر سپهری مورد مقایسه و تحلیل زبانی، ادبی و محتوایی قرار گیرد و برای این منظور، از شیوه آماری استفاده گردید.

کلمات کلیدی: سپهر سپهری، فروغ فرخزاد، عنوان شعر، ساخت زبانی، ساخت ادبی، ساخت محتوایی.

قدردانی- این مقاله از طرح پژوهشی درون دانشگاهی تحت عنوان «بررسی و تحلیل عناوین شعری و کارکردهای آن در شعر معاصر» استخراج شده و هزینه آن توسط دانشگاه آزاد اسلامی واحد بین‌المللی خرمشهر - خلیج فارس تعمیم گردیده است که بدین وسیله قدردانی می‌گردد.

^۱- گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بین‌المللی خرمشهر، خلیج فارس، دانشگاه آزاد اسلامی، خرمشهر، ایران. (نویسنده مسئول) (Sara.tarbiat@gmail.com)

^۲- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه دولتی مازندران (enayati7663@yahoo.com)

۱- مقدمه

فروغ فرخزاد و سهراب سپهری به عنوان دو نفر از تأثیرگذارترین شاعران معاصر که تقریباً در یک مقطع تاریخی و در یک فضای اجتماعی و سیاسی زیسته‌اند، همواره مورد مقایسه و تدقیق مخاطبان خاص و عام قرار گرفته و پژوهشهای مستقل و پراکنده‌ای نیز در باب مقایسه آثار و سروه‌های آنها با یکدیگر انجام شده است. به نظر نگارندگان این مقاله، یکی از دریچه‌هایی که میتوان از طریق آن به شعر و اندیشه این دو شاعر معاصر نگریست، نحوه عنوانبندی و گزینش نام برای شعرهایشان است.

عنوانها از برجسته‌ترین و ماندگارترین واژه‌های اندوخته در ذهن شاعرند که از طریق آن میتوان به ساختار فکری وی دست یافت. هر شاعر بنابه شرایط و دلایل مختلفی مانند شخصیت فردی، میراث ادبی گذشته، محیط زندگی، جو سیاسی و اجتماعی زمانه و... از واژه‌های خاصی استفاده مینماید و این واژه‌های اندوخته در ذهن شاعر است که هر کدام بر شیئی یا مفهومی که شاعر نسبت به آن آشنایی دارد، دلالت میکند. «نوع واژه‌هایی که در یک شعر به کار میرود و چگونگی گزینش و ترکیب آنها، میتواند میزان شایسته‌ای برای بسیاری از داورها باشد. بررسی این واژه‌ها بسیاری از مسائل ادبی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی را آشکار میکند» (گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران، حسنلی: ص ۱۱۵).

۲- ضرورت تحقیق

عنوانهای شعر هر شاعر از جهات مختلف زبانی، ادبی و حتی اندیشگانی، قابل تأمل و تحلیل است و شاید بتوان انتخاب صحیح عنوان برای شعر را ناشی از نظام اندیشگانی مستقل هر شاعر دانست. بنابراین بررسی عنوانهای برگزیده شده توسط هر شاعر، گامی موثر در شناخت ذهن و اندیشه وی است

۳- پیشینه تحقیق

در خصوص تحلیل و نقد عنوانهای شعر سپهری و فروغ تحقیقی به صورت مستقل یا مشترک، دیده نشده است.

۴- بررسی ارتباط عنوانها با متن شعر

بررسیها نشان میدهد عنوانهای شعری از دو طریق واژگانی و معنایی با متن شعر ارتباط دارند؛ برخی از عناوین بطور مستقیم از داخل متن انتخاب شده و بعضی دیگر، ساخته ذهن شاعر و در ارتباط معنایی با شعر برگزیده شده‌اند. گفتنی است که از سهراب سپهری ۸ مجموعه شعر به نامهای: مرگ رنگ، زندگی خوابها، آوار آفتاب، شرق اندوه، صدای پای

آب، مسافر، حجم سبز و ما هیچ ما نگاه، به جا مانده که در مجموع شامل ۱۳۳ عنوان شعر است. البته دو دفتر «صدای پای آب» و «مسافر» به صورت منظومه‌ای بلند سروده شده‌اند و بنابراین در بررسیهای مختلف این مقاله، مد نظر قرار نگرفتند. فروغ نیز دارای ۹۸ عنوان شعر است که در ۵ دفتر: اسیر، دیوار، عصیان، تولدی دیگر و ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد به چاپ رسیده است.

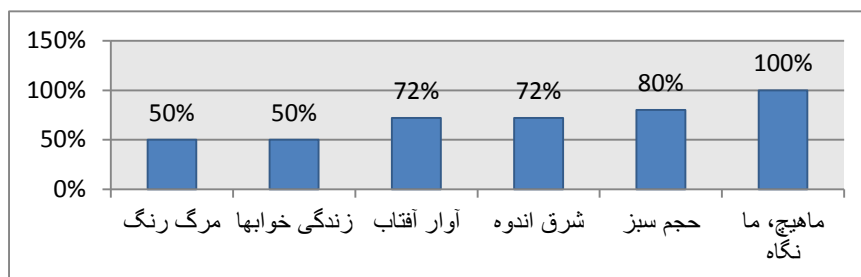
۴-۱- ارتباط عنوانها با متن شعر سهراب سپهری

جدول ذیل نشان میدهد که سپهری چند درصد از عنوانها را از داخل متن شعر (واژگانی) و چه تعداد را از خارج از متن شعر (معنایی) انتخاب کرده است؟

جدول ۱- انواع روابط موجود بین عناوین و متن اشعار سهراب سپهری

معنایی (درصد)	معنایی (تعداد)	واژگانی (درصد)	واژگانی (تعداد)	نوع ارتباط نام مجموعه شعر
۵۰٪	۱۱	۵۰٪	۱۱	مرگ رنگ
۵۰٪	۸	۵۰٪	۸	زندگی خوابها
۷۱٪	۲۲	۲۹٪	۹	آوار آفتاب
۷۲٪	۱۸	۲۸٪	۷	شرق اندوه
۸۰٪	۲۰	۲۰٪	۵	حجم سبز
۱۰۰٪	۱۴	۰	۰	ما هیچ ما نگاه
۷۰٪	۹۳	۳۰٪	۴۰	جمع

نمودار شماره (۱) که بر اساس درصد عنوانهای خارج از متن شعر، تنظیم شده است، سیر صعودی انتخاب عنوان به طور معنایی (خارج از متن) از دفتر ابتدایی (مرگ رنگ) تا دفتر پایانی (ماهیچ، ما نگاه) را به خوبی نشان میدهد. به عبارت دیگر، هرچه از اولین مجموعه شعر سهراب به سمت مجموعه‌های بعدی میرویم، شاعر، کمتر از واژگان داخل شعر برای نامگذاری اشعارش بهره میبرد، بگونه‌ای که در آخرین مجموعه، اثری از عناوین واژگانی (درون‌متنی) نیست و تمام عنوانهای دفتر «ماهیچ، ما نگاه» از بیرون متن، برگزیده شده‌اند.

شکل ۱- نمودار عناوین خارج از متن در دفاتر شعر سپهری

۴-۲- ارتباط عناوین با متن شعر فروغ فرخزاد

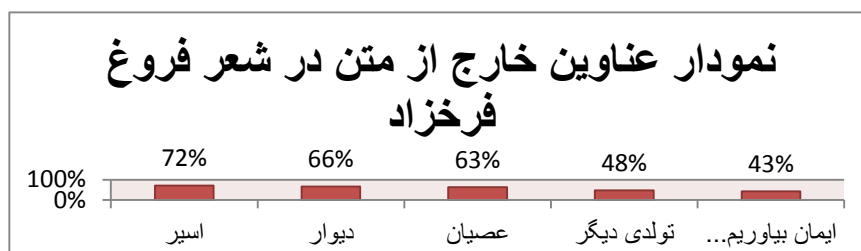
چنان که در جدول شماره (۲) دیده میشود بیشتر عناوینهای شعر فروغ فرخزاد از طریق ارتباط معنایی حاصل شده‌اند. به زبانی دیگر، شاعر در انتخاب نام برای اشعار خود، کمتر به واژگان درون متن، توجه نشان داده است. البته آمارها نشان میدهد فروغ در دفاتر پایانی خود، تمایل بیشتری به انتخاب عنوان از داخل متن دارد و افزایش درصد عناوینهای واژگانی از ۲۸٪ در دفتر «اسیر» به ۵۷٪ در مجموعه «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» این تمایل را بسیار بارز نموده است.

جدول ۲- انواع روابط موجود بین عناوین و متن اشعار فروغ فرخزاد

معنایی (درصد)	معنایی (تعداد)	واژگانی (درصد)	واژگانی (تعداد)	نوع ارتباط نام مجموعه شعر
۷۲٪	۲۰	۲۸٪	۸	اسیر
۶۶٪	۱۴	۳۴٪		دیوار
۶۳٪	۷	۳۷٪	۴	عصیان
۴۸٪	۱۵	۵۲٪	۱۶	تولدی دیگر
۴۳٪	۳	۵۷٪	۴	ایمان بیاوریم به...
۶۰٪	۵۹	۴۰٪	۳۹	جمع

نمودار (۲) تغییر در روند انتخاب عنوان توسط شاعر در مجموعه‌های مختلف شعری را نشان میدهد. بر این اساس، نحوه‌ی گزینش عنوان در دفاتر آغازین، بیشتر از طریق ارتباط معنایی صورت گرفته، اما بسامد این نوع گزینش در دفاتر بعدی، کاسته شده است بنابراین

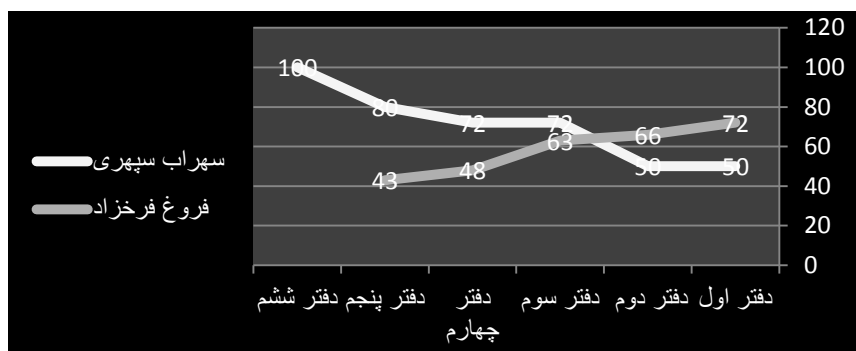
در «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» درصد بیشتری از اشعار از طریق ارتباط واژگانی نامگذاری شده‌اند.

شکل ۲- نمودار عناوین خارج از متن در دفاتر شعر فرخزاد

در نمودار (۳) می‌بینیم که خط سیر انتخاب عنوان در مجموعه‌های شعری فروغ و سپهری، کاملاً معکوس است؛ هر چند که بر اساس آمارهای ارائه شده قبلی، انتخاب از طریق معنایی (خارج از متن شعر) در شعر هر دو شاعر، پررنگ‌تر است اما این بسامد و برجستگی، در مجموعه‌های مختلف شعری این دو شاعر معاصر، متفاوت است.

تغییر نگرش سهراب سپهری و فروغ فرخزاد از لفظ به معنا و بالعکس را باید در تغییر جهان‌نگری دو شاعر جستجو کرد؛ توجه بیشتر سپهری به معناگرایی، به اندیشه‌ی درون-گرای او، بویژه در مجموعه‌های پایانی باز می‌گردد. به گفته‌ی سیروس شمیسا، در آنها (=دفاتر پایانی) مبنای عرفانی و دستگاه منسجم فکری دیده می‌شود و این تاثیر مضامین عرفانی بر شعر سهراب است که وی را معناگراتر از سالهای ابتدایی شاعری و شعرش را عمیق‌تر از اشعار آغازین نموده است. از سوی دیگر، تمایل فروغ فرخزاد به عناوین واژگانی در مجموعه‌های پایانی نیز بی‌ارتباط با تغییر تفکر وی نیست چه، فروغ در دفاتر تولدی دیگر و «ایمان بیاوریم...» وارد دنیای شعری تازه‌ای شده است به گونه‌ای که او را در این دفاتر، با اندیشه‌هایی روشن‌تر و آزادتر می‌یابیم. فروغ «به این استنباط رسیده است که میتوان با "حجمی" دیگر "خط خشک زمان" و زندگی را برای همیشه "بارور" کرد و در هر حال باقی ماند... و اگر هم "باد ما را خواهد برد"، "تنها صداست که باقی میماند" و "پرواز" است که به خاطر سپرده می‌شود. از این رو، آن که صدا و پروازی چنین ندارد، در زندگی مرده است» (گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران، تسلیمی: ص ۱۲۱).

شکل ۳- نمودار مقایسه‌ای عناوین اشعار سپهری و فرخزاد

از سوی دیگر، بررسی آمارها بیانگر آن است که از تعداد ۴۰ عنوان واژگانی (درون متنی) در شعر سپهری، ۸ مورد از بخش ابتدایی، ۱۵ مورد از بخش میانی و ۱۷ مورد از بخش پایانی انتخاب شده‌اند که این موضوع، بیان‌کننده اهمیت بخش پایانی نزد شاعر و نگاه ویژه او به نحوه پایان‌بندی شعر است زیرا «معمولاً عنوانهای شعری دربردارنده مضمون اصلی آن شعر و ارائه‌کننده هدف، احساس و اندیشه شاعرند و وقتی شاعری عنوان شعر را در بخشی از شعر جای میدهد، بیانگر اهمیتی است که آن شاعر بدان بخش از شعر مینهد» (بررسی ساختاری-محتوایی عنوانهای شعری م. سرشک در آیینهای برای صداها، روحانی و عنایتی: ص ۹۱). همچنین دقت در ۳۹ عنوان درون‌متنی اشعار فروغ نشان میدهد که ۱۹ مورد از آغاز شعر، ۸ مورد از بخش میانی و ۱۲ مورد از بخش انتهایی برگزیده شده‌اند. بنابراین میتوان نتیجه گرفت که فروغ به بخش آغازین شعر خود، توجه بیشتری نشان داده و نحوه آغاز کلام و چگونگی ورود به ساحت شعر برای وی مهمتر بوده است.

۵- بررسی ساخت زبانی عنوانها

مهم‌ترین عامل موثر در گزینش واژه‌های شعر، ساختار واژه است. به گفته‌ی لارنس پرین «وظیفه شاعر، کشف مداوم است. او معمولاً در صدد یافتن واژه‌هایی است که به خاطر قرابت پنهانی‌ای که با یکدیگر دارند، وقتی کنار هم مینشینند، معانی شگفت می‌آفرینند» (درباره شعر، پرین: ص ۳۵).

۵-۱- ساخت زبانی عنوانهای شعر سهراب سپهری

بنابر جدول شماره (۳) پرکاربردترین عنوان در دفتر «مرگ رنگ»، از نوع یک‌جزیی است (= ۴۵/۵٪) و پس از آن، عنوان دوجزیی بیشترین بسامد را دارد (= ۳۲٪). در

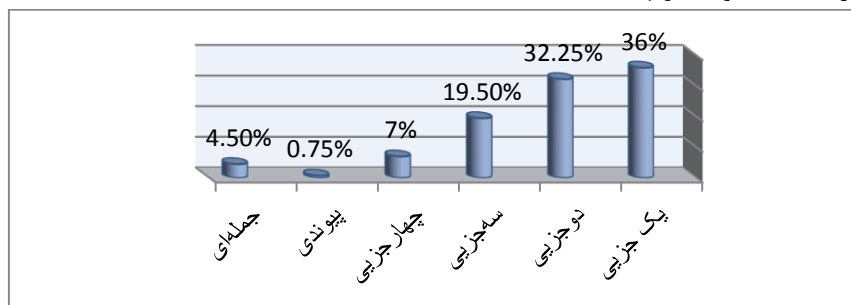
مجموعه «زندگی خواب‌ها» نیز ساخت یک‌جزیی (= ۵۰٪) و دوجزیی (= ۴۴٪) کاربرد بیشتری دارند. در مجموعه شعر «آوار آفتاب» شاعر از تعدادی عناوین طولانیتر (چهارجزیی و جمله‌ای) بهره برده است اما عنوانهای یک‌جزیی و دوجزیی همچنان بسامد بیشتری دارند. البته بر خلاف دفاتر قبلی، ساخت دوجزیی با بسامد بیش از ۳۸٪ در جایگاه اول قرار دارد. بسامد ساختار یک‌جزیی (= ۶۴٪) در مجموعه شعر «شرق اندوه» از انواع دیگر، بسیار بیشتر است و شاعر، همچنان از انتخاب عناوین با اجزای طولانیتر پرهیز میکند. در مجموعه «حجم سبز» عنوانهای دوجزیی (= ۳۲٪) بیشترین کاربرد را دارند و نکته مهمتر آن که تعداد عنوانهای چهارجزیی (= ۲۰٪) حاضر در این دفتر، از تمام دفاتر قبلی شاعر بیشتر است. «ما هیچ، ما نگاه»، تنها دفتر شعر سپهری است که در آن از عنوان یک‌جزیی استفاده نشده و ۵۰٪ عنوانهای این مجموعه، از نوع سه‌جزیی است. حضور عنوانهای چهارجزیی و جمله‌ای در این مجموعه، نشان از تمایل شاعر به استفاده از عنوانهای طولانی دارد.

جدول ۳- انواع ساخت زبانی عناوین اشعار سهراب سپهری

نام مجموعه شعر	نوع ساخت	یک جزیی	دو جزیی	سه جزیی	چهار جزیی	پیوندی	جمله- ای
مرگ رنگ		۱۰	۷	۳	۰	۱	۱
زندگی خواب‌ها		۷	۸	۱	۰	۰	۰
آوار آفتاب		۹	۱۲	۶	۱	۰	۳
شرق اندوه		۱۶	۵	۳	۰	۰	۱
حجم سبز		۶	۸	۶	۵	۰	۰
ما هیچ ما نگاه		۰	۳	۷	۳	۰	۱
جمع		۴۸	۴۳	۲۶	۹	۱	۶
درصد		۳۶٪	۳۲,۲۵٪	۱۹,۵۰٪	۷٪	۰,۷۵٪	۴,۵٪

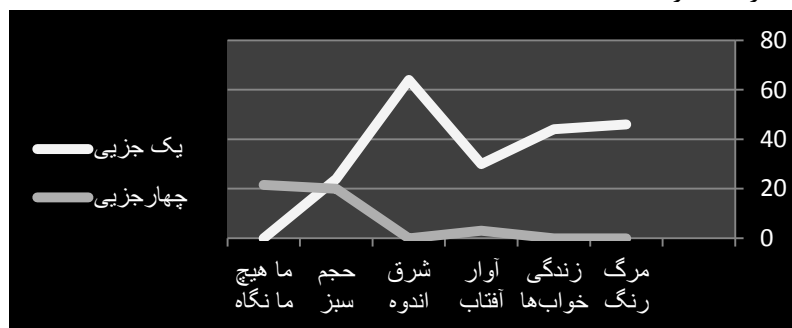
نگاهی کلی به آمارهای نمودار شماره (۴)، بیانگر آن است که در مجموع، بسامد عنوان‌های یک‌جزیی بیش از سایر انواع است و ساختار دوجزیی نیز درصد نسبتاً زیادی را به خود اختصاص داده است. که این موضوع، بیانگر تمایل شاعر به ساخت ترکیب‌سازی است.

این ترکیبها شامل ترکیب‌های وصفی و اضافی میگردد. جالب آنکه ساختهای ترکیبی عنوانهای شعر سپهری، از چاشنی تازگی و نوآوری برخوردارند و این موضوع، برجستگی ویژه‌ای به اینگونه عنوانها بخشیده است.

شکل ۴- نمودار عناوین اشعار سپهری بر اساس ساخت زبانی

البته هر چند که خط سیر عنوانها در شعر سپهری از عنوان یک‌جزئی به سمت عنوانهای طولانیتر، کاملاً نزولی است، اما نباید از نظر دور داشت که سپهری در دو دفتر پایانی خود، توجه زیادی به ساخت عنوان با اجزای بیشتر نشان داده است. برای اثبات این حرف، نمودار خطی مربوط به عنوانهای یک‌جزئی و چهارجزئی در همه مجموعه‌های شعری سهراب ارائه میگردد:

شکل ۵- نمودار خطی عناوین یک‌جزئی و چهارجزئی در شعر سپهری

۵-۲- ساخت زبانی عنوانهای شعر فروغ فرخزاد

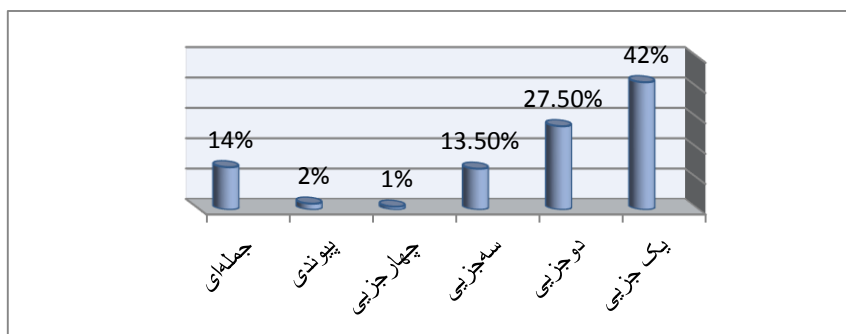
آمارهای ارائه شده در جدول شماره (۴) نشانگر روند توزیع عنوانها از لحاظ زبانی در شعر فروغ است. در اولین مجموعه شعر (اسیر)، شاعر از ساختهای مختلف زبانی استفاده نموده است اما عنوانهای یک‌جزئی (۴۳٪) و دوجزئی (۲۹٪) بیشترین بسامد را دارند و ساخت جمله‌ای (۳٪) پایین‌ترین رتبه را داراست. در دفتر «دیوار» فقط ساختهای یک-

جزیی (۵۲٪)، دوجزیی (۳۳٪) و سه‌جزیی (۱۴٪) دیده می‌شود و عناوین چند جزیی در این دفتر شعر حضور ندارند. در دفتر «عصیان» نیز همین سه ساخت: یک‌جزیی (۷۳٪)، دوجزیی (۹٪) و سه‌جزیی (۱۸٪) سازندهٔ عنوانها هستند، با این تفاوت که برخلاف مجموعه «دیوار»، ساخت دوجزیی از بسامد کمتری برخوردار است. در مجموعه شعر «تولد دیگر» نیز حضور ساختهای یک‌جزیی (۲۸٪)، دوجزیی (۳۶٪) و سه‌جزیی (۱۰٪) برجسته است اما، برای اولین بار شاعر از ساخت چهارجزیی (۲۲٪) استفاده کرده است. ضمن آنکه بسامد ساخت جمله‌ای به طور محسوسی افزایش یافته است و ۲۲٪ از جمع عنوانهای این دفتر را به خود اختصاص داده است حال آن که در مجموع سه دفتر قبلی، فقط ۳٪ از عنوانها از نوع جمله‌ای بوده‌اند. مجموعه پایانی (ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد)، حاوی ۷ عنوان شعر است که این عنوانها به صورت دو ساخت یک‌جزیی و جمله‌ای دیده می‌شود. نکتهٔ حائز اهمیت، بسامد ۸۶٪ عنوان با ساخت جمله‌ای در این دفتر است.

جدول ۴- انواع ساخت زبانی عناوین اشعار فروغ فرخزاد

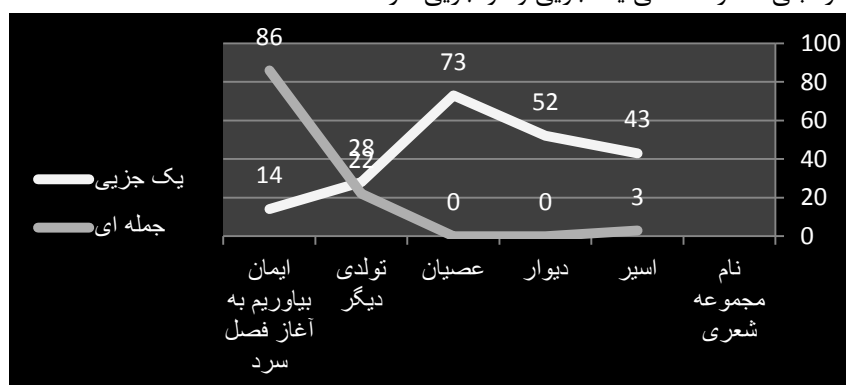
نوع ساخت / نام مجموعه شعر	یک جزئی	دو جزئی	سه جزئی	چهار جزئی	پیوند ی	جمله‌ای
اسیر	۱۲	۸	۵	۰	۲	۱
دیوار	۱۱	۷	۳	۰	۰	۰
عصیان	۸	۱	۲	۰	۰	۰
تولد دیگر	۹	۱۱	۳	۱	۰	۷
ایمان بیاوریم به ...	۱	۰	۰	۰	۰	۶
جمع	۴۱	۲۷	۱۳	۱	۲	۱۴
درصد	۴۲٪	۲۷٪	۱۳٪	۱٪	۲٪	۱۴٪

نگاهی گذرا به نمودار شماره (۶) گویای آن است که ساخت یک‌جزیی در شعر فروغ بیشترین کاربرد را دارد و پس از آن ساخت دوجزیی و جمله‌ای قرار دارند. نمونه‌هایی از انواع عنوانهای شعر فروغ فرخزاد:

شکل ۶- نمودار ساخت‌های زبانی عناوین شعری فروغ فرخزاد

اقبال به استفاده از ساخت جمله‌ای در مجموعه‌های پایانی شاعر، محسوس‌تر است. نمودار زیر، گویای این واقعیت می‌باشد که خط سیر عنوان‌های یک‌جزئی در دو دفتر آخر فروغ (تولدی دیگر و ایمان بیاوریم...) شیبی نزولی به خود می‌گیرد و خط سیر عناوین با ساخت جمله‌ای، به گونه‌ای غیر منتظره صعود مینماید. این موضوع، کاملاً در تضاد با مجموعه‌های نخستین شاعر است. جالب آن که نام آخرین مجموعه شعر فروغ (ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد) نیز بر اساس ساخت جمله‌ای انتخاب شده است حال آنکه ۴ دفتر قبلی شاعر، ساختی یک‌جزئی و دو جزئی دارند.

شکل ۷- نمودار خطی عناوین یک جزئی و جمله‌ای در اشعار فرخزاد

۶- بررسی ساخت ادبی عنوانها

یکی دیگر از راههای بررسی عناوین شعری، تحلیل ادبی آنهاست بدین‌گونه که دریابیم شاعر از طریق انتخاب یک عنوان، چه صورت ادبی را ایجاد کرده است.

۶-۱- ساخت ادبی عنوانهای شعر سهراب سپهری

قبل از بررسی ساختار ادبی عنوان شعرهای هر مجموعه، ابتدا باید دید عنوان خود مجموعه‌ها از لحاظ ادبی به چه صورت است؟ موضوع قابل توجه در عنوان‌بندی مجموعه‌های هشت‌گانه سهراب، حضور پررنگ آرایه تشخیص است به گونه‌ای که سه مورد از این عناوین (مرگ رنگ، زندگی خوابها و صدای پای آب) دارای ساختار تشخیص هستند. عنوان مجموعه «آوار آفتاب» نیز دارای آرایه تشبیه و «مسافر» دارای استعاره است.

جدول ۵- فراوانی و بسامد آرایه‌های ادبی در عناوین شعری سهراب سپهری

آرایه ادبی نام مجموعه	تشبیه	استعاره	تشخیص	متناقض نما	حس آمیزی	جمع	درصد	براعت استهلال
مرگ رنگ	۲	۵	۲	۱	۰	۱۰	۴۵,۴۵	۱۲
زندگی خوابها	۱	۶	۰	۰	۰	۷	۴۳,۷۵	۹
آوار آفتاب	۵	۹	۵	۲	۰	۲۱	۶۷,۷۴	۱۰
شرق اندوه	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۴,۷۶	۲۰
حجم سبز	۲	۳	۵	۰	۱	۱۱	۴۴	۱۴
ما هیچ ما نگاه	۱	۴	۳	۱	۰	۹	۶۴,۲۸	۵
جمع	۱۲	۲۷	۱۵	۴	۱	۵۹		۷۰
درصد	۹,۲۵	۲۰,۲۵	۱۱,۲۵	۳	۰,۷	۴۴,۵		۵۵,۵٪

بر اساس جدول بالا ۵ آرایه: تشبیه، استعاره، تشخیص، متناقض‌نما و حس‌آمیزی، ساختار ادبی عنوانها را تشکیل می‌دهند. اما نکته قابل توجه، کاربرد «براعت استهلال» است؛ منظور از براعت استهلال، ساختار کلاسیک آن که در ابتدای قصاید ذکر میشده، نیست بلکه بدین معناست که شاعر با انتخاب بعضی عنوانهای شعری، مخاطب را با مسیر کلی شعر و طرح اصلی آن آشنا می‌سازد. «چون در گذشته، اشعار عنوان منسجم و پیوسته با متن شعری نداشته است، به اجبار، براعت استهلال را در ابتدای ابیات به کار می‌بردند. اما امروزه

میتوان، این آرایه را در عنوان شعر هم به کار برد.» (بررسی و تحلیل نام‌های اشعار قیصر امین‌پور، گرجی، میری: صص ۱۰۲-۱۰۳). بنابر آنچه گفته آمد، نمیتوان براعت استهلال را جزو آرایه‌های ادبی در شکل‌گیری عناوین شعری برشمرد. لذا برای دستیابی بهتر به بسامد ساخت ادبی عنوانها، از براعت استهلال چشم‌پوشی مینماییم.

در دفتر «مرگ رنگ» ۴۵،۴۵٪ عنوانها، ادبی هستند که صنعت استعاره بیشترین نقش را دارد. در مجموعه «زندگی خوابها» نیز نقش استعاره از سایر آرایه‌ها پررنگتر است و در مجموع ۴۳،۷۵٪ عنوانها از نوع ادبی‌اند. نکته جالب آنکه در این دفتر، فقط از دو نوع آرایه استعاره و تشبیه استفاده شده است. در دفتر «آوار آفتاب» شاعر، تمایل بیشتری به استفاده از ساخت ادبی نشان میدهد به همین دلیل عنوانهای این مجموعه شعری، ادبیتر از عنوانهای سایر دفاتر شاعرند. ۶۷،۷۴ درصد عنوانها به وسیله صنایع ادبی ایجاد شده‌اند که پرکاربردترین آنها استعاره و سپس، تشبیه و تشخیص هستند. در «شرق اندوه» فقط ۴،۷۶٪ (= یک عنوان) دارای ساخت ادبی است. غیر ادبی بودن عنوانهای این مجموعه را باید با ساخت یک‌جزیی عنوانها مرتبط دانست. شاعر در این دفتر، بیشتر از براعت استهلال استفاده نموده و بدین دلیل، عنوانهای این دفتر، روشن و بدون ابهام و پیچیدگی است و مخاطب به راحتی به مقصود شاعر پی میبرد. ۴۴٪ از عنوانها در مجموعه «حجم سبز» به صورت ادبی ساخته شده‌اند اما بسامد صنعت تشخیص در عنوانهای این مجموعه است. چیزی که به یکی از مسائل مهم مطرح در شعر سهراب بدل شده است. «سپهری برای صنعت تشخیص بیش از شگردهای دیگر اعتبار و شخصیت قائل شده، بگونه‌ای که در کمتر شعری از او میتوان جای این صنعت را خالی دید» (بیدل، سپهری و سبک هندی، حسینی: ص ۵۶). همچنین ۶۴،۲۸٪ عنوانها در مجموعه «ماه‌یچ ما نگاه» از ساختار ادبی برخوردارند که آرایه‌های استعاره و تشخیص «بیشترین بسامد را دارا هستند. نگاهی به مجموع عنوانها در دفاتر مختلف شعری سپهری نشان میدهد که ۵۵،۵۰٪ از کل عنوانها، غیر ادبی و ۴۴،۵۰٪ دارای ساختاری ادبی هستند. نمونه‌هایی از انواع عنوانهای ادبی در شعر سپهری:

- تشبیه: در قیر شب، مرغ افسانه، گل آینه، غبار لبخند، ورق روشن وقت.
- استعاره: میوه تاریک، دوست، نایاب.
- تشخیص: مرگ رنگ، آوای گیاه، موج نوازشی، از روی پلک شب.
- متناقض نما: روشن شب، بیراهه ای در آفتاب، نزدیک دورها.

■ حس‌آمیزی: صدای دیدار.

۶-۲- ساخت ادبی عنوانهای شعر فروغ فرخزاد

عناوین سه مجموعه اول فروغ (اسیر، دیوار و عصیان) به دلیل تک‌واژه‌ای بودن، دارای ساخت ادبی استعاره‌اند و در عنوان دو مجموعه دیگر، ساخت ادبی دیده نمی‌شود. حال به بررسی عناوین اشعار این مجموعه‌ها می‌پردازیم.

جدول ۶- فراوانی و بسامد آرایه‌های ادبی در عناوین شعری فروغ فرخزاد

آرایه ادبی نام مجموعه	تشبیه	استعاره	تشخیص	متناقض-نما	حس آمیزی	تلمیح	جمع	درصد	براعت استهلال
اسیر	۱	۸	۲	۰	۱	۰	۱۲	۴۲,۸۵	۱۶
دیوار	۲	۵	۱	۱	۰	۱	۱۰	۴۷,۶۱	۱۱
عصیان	۱	۴	۰	۰	۰	۰	۵	۴۵,۴۵	۶
تولد دیگر	۱	۱۱	۳	۰	۰	۰	۱۵	۴۸,۳۸	۱۶
ایمان بیاوریم به...	۰	۴	۱	۰	۰	۰	۵	۷۱,۴۲	۲
جمع	۵	۳۲	۷	۱	۱	۱	۴۷		۵۱
درصد	۵	۳۳	۷	۱	۱	۱	۴۸		۵۲٪

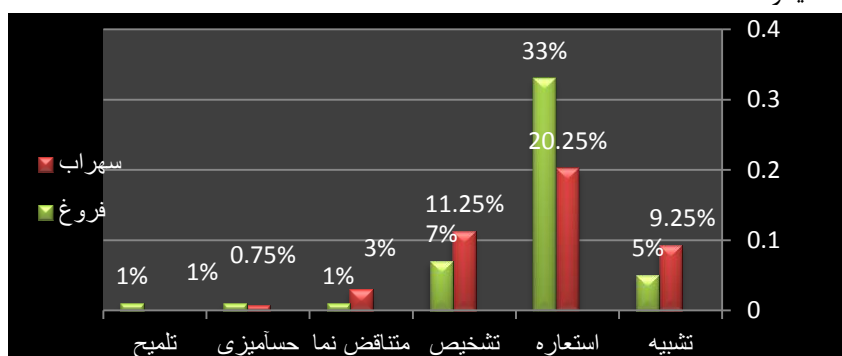
بدون در نظر گرفتن براحت استهلالها، می‌بینیم که ۵۲٪ از عنوانها دارای ساختی غیر ادبی‌اند و در ساخت ۴۸٪ آنها از صنایع ادبی استفاده شده است. فراوانی این صنایع ادبی متفاوت است؛ در اولین دفتر شاعر (=اسیر) که ۴۲,۸۵٪ عنوانها، ادبی‌اند، صنعت استعاره بیشترین بسامد را دارد. در دفتر «دیوار» ۴۷,۶۱٪ عناوین دارای ساختی ادبی هستند که باز هم بسامد آرایه استعاره و تشبیه، کاربرد بیشتری دارند. نگاهی به دفاتر «عصیان»، «تولد دیگر» و «ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد» که به ترتیب، ۴۵,۴۵٪، ۴۸,۳۸٪ و ۷۱,۴۲٪ عنوانها دارای ساختار ادبی هستند، نیز نشان می‌دهد صنعت ادبی استعاره، پرکاربردترین آرایه در ایجاد این عنوانهاست. ضمن این که دفتر «ایمان بیاوریم...» در میان

همه مجموعه‌های شعری فروغ، از جهت ادبی بودن عنوانها، در رتبه نخست قرار دارد. شاعر در این مجموعه، سعی دارد شعر خود را از دسترس مخاطب عادی خارج و وی را به کنکاشی بیشتر در متن شعر، سوق دهد. نمونه‌هایی از انواع عنوانهای ادبی در شعر فروغ:

- تشبیه: دیو شب، سپیده عشق، شکوفه اندوه.
- استعاره: ناآشنا، راز من، گمشده، مرداب، قربانی، گره، آیه‌های زمینی.
- تشخیص: صبر سنگ، تنهایی ماه، به آفتاب سلامی دوباره خواهم کرد.
- متناقض نما: اندوه‌پرست.
- حس‌آمیزی: دیدار تلخ.
- تلمیح: بر گور لیلی.

۶-۳- مقایسه ساخت ادبی عنوانهای شعر سهراب سپهری و فروغ فرخزاد

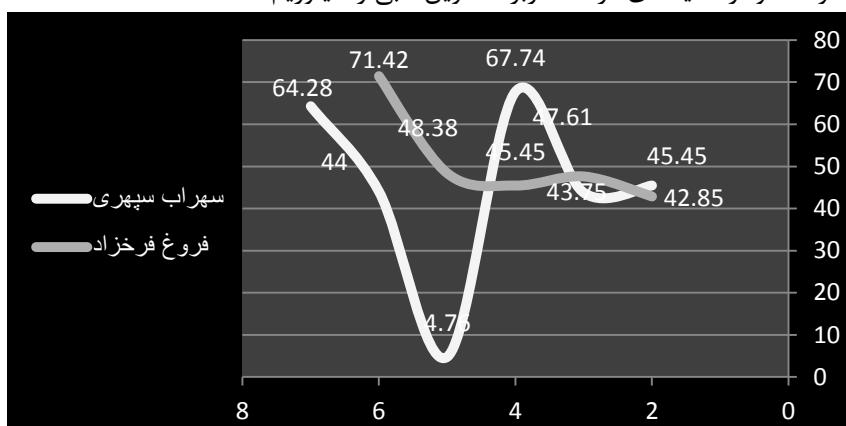
در نمودار شکل ۸ آمار مقایسه‌ای مربوط به ساخت ادبی عناوین شعر سهراب و فروغ ارائه می‌گردد:

شکل ۸- نمودار مقایسه‌ای ساخت ادبی عناوین شعری سپهری و فرخزاد

مشاهده می‌شود که هر دو شاعر از آرایه‌های: تشبیه، استعاره، تشخیص، متناقض نما و حس‌آمیزی برای انتخاب نام شعرهای خود بهره گرفته‌اند و فقط در یک مورد از عناوین شعر فروغ؛ صنعت تلمیح دیده می‌شود. اما مهمترین مساله، حضور پررنگ صنعت استعاره در عنوانهای شعر این دو شاعر است. البته این آرایه در شعر فروغ کاربرد بیشتری نسبت به شعر سپهری دارد. ضمن این که بر اساس جدول قبلی، استعاره در تمام دفاتر شعری فروغ، بیشترین بسامد را داشته است. با توجه به برتری صنعت استعاره در عنوانهای شعری فروغ و سهراب و همچنین نزدیک بودن استعاره به نماد، انتخاب اینگونه عنوانها میتواند زمینه تأویلهای متعدد و متفاوت از اشعار را فراهم کند. البته حضور پر رنگ آرایه

تشخیص (استعاره مکنیه) نیز این موضوع را تشدید مینماید. تشخیص نیز دومین آرایه پرکاربرد در شعر سپهری است و تشبیه در رتبه سوم قرار دارد. حال آن که در شعر فروغ، جای تشبیه و تشخیص عوض میشود. و این موضوع، تأکیدی است بر تمایل بیشتر سهراب به آرایه تشخیص، که قبلاً بدان پرداخته شد. سایر صنایع ادبی همچون: متناقض‌نما، حس‌آمیزی و تلمیح بسامد کمی در شعر هر دو شاعر دارند. اکنون برای آشنایی بهتر با روند استفاده از ساخت ادبی عنوانها در همه مجموعه‌های شعری سهراب سپهری و فروغ فرخزاد، نمودار مقایسه‌ای درصد کاربرد عناوین ادبی را می‌آوریم:

شکل ۹- مقایسه آماری کاربرد آرایه‌های ادبی در عناوین شعری سپهری و فرخزاد

آنچه که از این نمودار برمی‌آید آن است که بسامد استفاده از عنوان ادبی در دفتر آغازین دو شاعر تقریباً یکسان است، اما این روند در مجموعه‌های بعدی سپهری و فروغ، متفاوت است. خط سیر کاربرد عنوانها با ساخت ادبی از دفتر آغازین به سمت دفاتر پایانی هر دو شاعر، کاملاً صعودی است و آنان در آخرین مجموعه شعری خود، بیشترین استفاده را از عنوانهای ادبی داشته‌اند. این روند در شعر سپهری، اندکی متفاوت است؛ بدینگونه که عنوانهای ادبی شعر او در میانه راه (دفتر شرق اندوه) با افتی محسوس مواجه میگردد و شاعر بیش از ۹۵ درصد عنوانها را بصورت غیر ادبی (براعت استهلال) انتخاب کرده است. پس از این دفتر، سیر صعودی انتخاب عنوانهای ادبی دیده میشود. بنابراین میتوان گفت هر دو شاعر در مجموعه‌های پایانی خود توجه بیشتری به ساختار ادبی عنوانها نشان داده‌اند. از سوی دیگر، با مقایسه‌ای گذرا میان ساخت زبانی و ساخت ادبی عنوانهای حاضر در شعر سپهری و فروغ؛ میتوان به این نتیجه رسید که هر چه تعداد عنوانهای ترکیبی

بیشتر شده، درصد به کارگیری عنوانهای ادبی هم افزایش محسوسی داشته است. و آنجا که شاعر به استفاده از عنوانهای یک‌جزیی تمایل نشان داده، از ساخت ادبی عنوانها کاسته شده است. ضمناً این موضوع بیانگر آن است که هر دو شاعر در دفاتر پایانی، به مرحله بلوغ فکری و اوج ادبی رسیده و عناوین شعرشان علاوه بر استفاده از سازه‌های بیشتر، جنبه ادبیت‌تری به خود گرفته است.

۷- بررسی محتوایی عنوانهای شعر سهراب سپهری و فروغ فرخزاد

تخیل شاعر به تنهایی برای انتخاب نام شعر، کافی نیست؛ بلکه عوامل فرامتنی همچون دین، عرفان، زمان، اجتماعات، اخلاقیات، طبیعت، رویدادهای سیاسی و تاریخی، محیط زندگی و جغرافیایی، میراث ادبی و ... وجود دارند که ذهن شاعر، متأثر از آنها است و در انتخاب عناوین شعری نقش مهمی ایفا می‌کنند. بنابراین «هیچ ضرورتی ندارد که برای تحلیل ساختهای جمال‌شناسی یک شاعر حتماً دیوانهای او خوانده شود، میتوان از روی نام کتابها، ذهنیت او را تحلیل کرد» (با چراغ و آینه، شفیع کدکنی: ص ۴۴۲). با توجه به اینکه مبنای این مقاله بر مقایسه سپهری و فروغ است، در اینجا به مضامین نزدیک و اندیشه‌های مشترک دو شاعر که از لابه‌لای عناوین شعرشان قابل دریافت‌اند، توجه شده است.

۷-۱- یأس و امید

مسأله یأس و امید در شعر هر دو شاعر دیده میشود. این یأس و ناامیدی حاکم بر شعر فروغ، از عنوانهای انتخاب شده توسط فروغ نیز به خوبی قابل دریافت است. بیشتر نامهایی که وی برای شعرهای خود برگزیده، حاکی از ناامیدی و نگاه مایوسانه وی است. برخی از این عنوانها عبارتند از: آینه شکسته، از یاد رفته، حسرت، خسته، یادی از گذشته، دنیای سایه‌ها، دیوار، شکست نیاز، دیر، ظلمت، گمشده، پوچ، گره و عنوانهایی که کاملاً گویای یأس پنهان و آشکار در اندیشه و شعر شاعرند.

این مسأله در شعر سپهری به گونه‌ای دیگر قابل فهم است. سهراب سپهری در دفاتر اولیه خود، بویژه مجموعه «مرگ رنگ»، عنوانهایی را برای اشعار خود برگزیده که گویای نوعی شکست، یأس و سرخوردگی است. در این دفتر، «از تنهایی، غم و اندوه، شب و سیاهی صحبت شده است. شاعر از مواجهه با جهان بیرون، گریزان است، بنابراین به خواب پناه میبرد و آن را مأمنی میداند که او را از واقعیت جدا میکند» (پیامی در راه: نظری به شعر و نقاشی سهراب سپهری، آشوری و همکاران: ص ۸۳). برخی از این عنوانها عبارتند از: در قیر شب، دود میخیزد، رو به غروب، غمی غمناک، خراب، دل‌سرد، دره خاموش، دیوار،

سرود زهر و... . البته نام مجموعه شعر (مرگ رنگ) نیز به خوبی، دلالت بر این یاس و ناامیدی دارد. اما همین شاعر مایوس، در دفاتر پایانش، بخصوص دفتر حجم سبز، چهره عوض میکند و از ظلمت به سمت روشنی می‌رود. در عنوانهایی مانند: روشنی، من، گل، آب، و پیامی در راه، نشانی، تپش سایه دوست، صدای دیدار، سوره تماشا، ورق روشن وقت، جنبش وازه زیست، از سبز به سبز، ندای آغاز، تا نبض خیس صبح و دوست و...، اثری از تیرگی و یاس نیست. این عنوانها، روشنی، امید، سرسبزی و سرزندگی را آینگی میکنند و شاعر حتی زمانی که از شب نام می‌برد آن را «شب تنهایی خوب» مینامد. همین موضوع، تاکید است بر این که شاعر، تفکر و ذهنیات خود را در قالب عنوان، بروز میدهد و از رهگذر تحلیل عنوانها میتواند به روحیات شاعر و درون‌مایه‌های شعر وی پی برد.

۷-۲- عشق و عرفان

عشق، یکی از موضوعات بسیار گسترده و مشترک در شعر و اندیشه فرخزاد و سپهری است اما نگاهی به عنوانهای شعر فروغ فرخزاد و سهراب سپهری از لحاظ مضمون نشان میدهد اولی، شاعری عاشق‌پیشه و دومی شاعری عارف‌مسلك است؛ در شعر فروغ، عشق به معشوق دوران کودکی، معشوق دوران تأهل و عشق مشترک و معشوق دوران بلوغ فکری و شعری مطرح میشود؛ اما معشوق زمینی فروغ نیز گاه چهره‌ای مبهم و متعالی به خود می‌گیرد و او خواهان عشق متعالی و روحانی و به دور از هوی و هوس میشود: عشقی به من بده که مرا سازد / همچون فرشتگان بهشت تو / یاری بده که در او بینم / یک گوشه از صفای سرشت تو (دیوان فروغ: ص ۱۸۴)

«عشق در شعر سهراب، جلوه‌ای دیگر دارد؛ شعر سپهری، سرشار از دعوت به عشق‌ورزی است. اما او برخلاف فروغ که بطور وسیع و صریح از معشوق زمینی خود سروده، به ندرت از معشوق زمینی سخنی به میان آورده است. در دیدگاه سپهری، از عشق معشوق زمینی، درد و رنج حاصل میشود، در حالی که او به دنبال عشق بدون درد و رنج است... . به بیان دیگر، در شعر سپهری، عشق به طبیعت، عشق به زن اثیری و اساطیری و در نهایت معشوق ازلی مطرح است» (بررسی مقایسه‌ای شعر فروغ و سپهری از نظرگاه فکری و محتوایی، حسین‌پور و موسوی: صص ۸۵-۸۶). میتوان گفت رنگ و بوی عشق به معبود ازلی در شعر سپهری ملموس‌تر است و بی‌دلیل نیست که به گفته بسیاری از محققان، تمایلات عارفانه در اشعار او دیده میشود.

۷-۳- طبیعت‌گرایی

به ندرت میتوان شعری از سپهری یافت که در آن به طبیعت و مظاهر آن اشاره نشده باشد. «جهان مطلوب سپهری، طبیعتی است زنده و قائم به ذات و دارای وحدت وجودی که خداوند آن را مظهر رؤیاهای انسان و آرزوهای نهفته او قرارداده است. پس انسان نمیتواند در پهنه هستی به عنوان موجودی بیگانه با طبیعت به فعالیت پردازد» (بررسی تطبیقی طبیعت‌گرایی در اندیشه‌های سهراب سپهری و جبران خلیل جبران، ملاابراهیمی و همکاران: ص ۲۱۷). شعر سپهری شرح دلدادگی وی به طبیعت است. زبان او به طراوت باران و شعر او به زلالی آب چشمه‌ساران است. طبیعت را به سادگی میپذیرد و برای آن تقدس قائل میشود. اما در شعر فروغ، چنین دیدگاه عارفانه‌ای نسبت به طبیعت وجود ندارد. ضمن اینکه فروغ عناصر طبیعت را برای بیان واقعیتهای زندگی شخصی و اجتماعی به خدمت میگیرد. در شعر «دلم برای باغچه میسوزد» فروغ با استفاده از عناصر طبیعی چون گلهای ماهیها، باغچه، حوضخانه و... به بیان تباهی و انحطاط جامعه خود میپردازد.

۸- نتیجه

این مقاله، کوششی است برای آشنایی با شیوه عنوانبندی در شعر فروغ فرخزاد و سهراب سپهری و دستیابی به وجوه اشتراک و افتراق آنان در گزینش عنوان شعری که مهمترین نتایج آن عبارتند از:

۱) از نظر ارتباط عنوانها با متن شعر، هر دو شاعر به انتخاب عنوان به شیوه معنایی (خارج از متن) توجهی بیشتر نشان داده‌اند. اما نکته مهم آن است که خط سیر این انتخابها در دفاتر مختلف دو شاعر متفاوت و معکوس است به طوری که در شعر فروغ، هرچه از دفاتر ابتدایی فاصله میگیریم بر تعداد عنوانهای داخل متنی (واژگانی) افزوده میشود ولی در شعر سپهری، عکس آن صادق است.

۲) بررسی عنوانهای شعری دو شاعر از لحاظ زبانی نشان میدهد که در هر دو شاعر، به ترتیب، بسامد عنوانهای یک‌جزیی و دو جزیی بیش از سایر انواع است اما بسامد ساخت یک‌جزیی در شعر فروغ (= ۴۲٪) بیش از شعر سهراب (= ۳۶٪) است و سپهری توجه بیشتری به ساختهای دو جزیی (۳۲,۵٪) دارد. از سوی دیگر، بسامد حضور عنوانهای جمله‌ای در شعر فروغ حدود ۱۴٪ است، حال آن که فقط ۴,۵٪ از عنوانهای شعر سهراب از نوع جمله‌ای هستند. علی‌رغم موارد یاد شده، نکته اساسی در بحث زبانی، تغییر نگرش این دو شاعر در دوره‌های مختلف شاعری است. به‌گونه‌ای که

هر دو شاعر در دفاتر ابتدایی، به ساختهایی با اجزای کمتر، توجه نشان داده‌اند و در مجموعه‌های پایانی خود، به استفاده از عناوینی با ساختاری طولانی‌تر گرایش داشته‌اند.

۳) از جهت ادبی، ۴۴٫۵۰ درصد از عنوانهای شعر سپهری و ۴۸ درصد از نامهایی که فروغ برای اشعار خود برگزیده است، دارای ساختاری ادبی‌اند. در شعر سپهری، دفتر «آوار آفتاب» دارای بیشترین عنوان ادبی و دفتر «شرق اندوه» دارای کمترین عنوان ادبی است. این تفاوت ارتباط مستقیمی با ساخت زبانی عنوانهای دو مجموعه دارد. ادبیترین دفتر فروغ نیز، دفتر «ایمان بیاوریم...» است که ۷۲ درصد عنوانهای آن دارای ساختی ادبی‌اند. بی دلیل نیست که از نظر زبانی، شاهد حضور فقط یک عنوان یک‌جزیی در این دفتر هستیم و ۶ عنوان دیگر، ساختی جمله‌ای دارند. از سوی دیگر، مهمترین آرایه‌های تشکیل دهنده ساختار ادبی عنوانهای دو شاعر عبارتند از: تشبیه، استعاره، تشخیص، تناقض، حسامیزی و تلمیح. صنعت استعاره در عنوانهای شعر هر دو، بیشترین بسامد را نسبت به سایر آرایه‌ها دارد. نکته دیگر آن که، آرایه تشخیص، در عناوین شعر سپهری بسامد بیشتری نسبت به شعر فروغ دارد و این موضوع، تأکیدی است بر تمایل بیشتر سهراب به جاندارانگاری و طبیعت‌گرایی.

۴) کاوش در عنوانهای شعر سهراب و فروغ از لحاظ محتوا، بیانگر آن است که یأس و ناامیدی از عنوانهای اغلب اشعار فروغ در پیداست. این یأس با دلایلی متفاوت- در عناوین دفاتر ابتدایی سپهری نیز دیده میشود اما در مجموعه‌های آخر وی -به‌ویژه دفتر حجم سبز- اثری از ناامیدی نیست. عشق زمینی، از دیگر مضامین برجسته در نامهای اشعار فروغ است، اما سپهری به معشوق فرازمینی توجه دارد و شعر و اندیشه وی به‌خصوص در مجموعه‌های آخرش رنگ و بوی عرفان مییابد. طبیعتگرایی نیز از دیگر مضامین مشترک موجود در عناوین شعر فروغ و سهراب است. گرچه از بررسی همین عناوین نیز میتوان دریافت که سپهری با دیدی عارفانه به طبیعت مینگرد و نگاه فروغ به طبیعت، نگاهی سمبلیک و اجتماعی است.

۵) تفاوت‌های دیده شده در نحوه عنوانبندی اشعار سپهری و فروغ در دفاتر پایانی نسبت به دفاتر آغازین را باید ناشی از تغییر جهان‌نگری آنها دانست. چه، هم فروغ فرخزاد در دو دفتر پایانی «تولد دیگر» و «ایمان بیاوریم...» راه خود را پیدا کرده و دارای زبان و سبکی مستقل گردیده و هم سهراب سپهری، در مجموعه‌های پایانی -به‌ویژه

«حجم سبز»- به اوج دوران شعری خود نزدیک شده و به دستگاه مستقل فکری، دست یافته است. این تغییر و تحولات زبانی و اندیشگانی، در عنوانهای شعری این دو شاعر نیز آیینگی میکند. به زبانی دیگر، تحول این دو شاعر در دفاتر پایانی بر نوع گزینش عنوانهای شعری نیز تاثیر مستقیم داشته است.

منابع و مأخذ

- ۱- «فروغ فرخزاد؛ شاعر عاطفه و شکست» باقی نژاد، عباس (۱۳۸۵)، مجله ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناسی، شماره ۲، صص ۱۱-۳۸.
- ۲- درباره شعر، پرین، لارنس (۱۳۷۳)، ترجمه فاطمه راکعی، تهران: اطلاعات.
- ۳- تحلیل الگویی نموده‌های رمانتیسیم در شعر سهراب سپهری، پورخالقی چترودی، مهدخت و ارمی، سیما (۱۳۹۱)، مجله پژوهشهای ادبی و بلاغی، سال ۱، شماره ۱، ۷۰-۸۷.
- ۴- جاودانه زیستن در اوج ماندن، جلالی، بهروز (۱۳۷۲)، تهران: مروارید.
- ۵- گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران، حسنلی، کاووس (۱۳۸۳)، تهران: ثالث.
- ۶- «بررسی مقایسه‌ای شعر فروغ و سپهری از نظرگاه فکری و محتوایی»، حسین‌پور، علی و موسوی، صغری‌السادات (۱۳۸۴)، فصلنامه پژوهشهای ادبی، ش ۹ و ۱۰، صص ۷۵-۹۲.
- ۷- بیدل، سپهری و سبک هندی، حسینی، حسن (۱۳۶۷)، تهران: انتشارات سروش.
- ۸- «بررسی چگونگی نام‌گذاری عنوان شعر در ادبیات سنتی و معاصر و کارکردهای زیباشناختی آن»، مهدی (۱۳۹۴)، مجله شعر پژوهی دانشگاه شیراز، سال ۷، ش ۳، صص ۳۶-۱۹.
- ۹- هشت کتاب، سپهری، سهراب (۱۳۸۰)، تهران: انتشارات طهوری.
- ۱۰- با چراغ و آینه در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران، شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۰)، تهران: سخن.
- ۱۱- نگاهی به فروغ، شمیسا، سیروس (۱۳۷۶)، تهران: مروارید.
- ۱۲- مجموعه اشعار فروغ، فرخزاد، فروغ (۱۳۶۸)، آلمان: انتشارات نوید.
- ۱۳- «بررسی و تحلیل نام‌های اشعار قیصر امین‌پور»، گرجی، مصطفی و میری، افسانه (۱۳۸۸)، مجله جستارهای ادبی، سال ۴، شماره ۱۶۷، صص ۷۹-۱۰۴.
- ۱۴- بررسی تطبیقی طبیعت‌گرایی در اندیشه‌های سهراب سپهری و جبران خلیل جبران، ملا ابراهیمی، عزت و رشیدی، خدیجه (۱۳۹۱)، مجله ادب عربی، سال ۵، شماره ۱، ۲۱۳-۲۳۵.